

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ EKSENİNDE ZÜRİH PROTOKOLLERİ

Zurich Protocols in Armenia-Turkey Relations Axis

Öğr. Gör. Ali Rıza SAVAŞ

Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0112-8033>

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu, Fransız İhtilalinin yaydığı milliyetçilik akımının olumsuz etkileri sonucu zayıflamaya başlamıştır. Bu bağlamda Ermeniler, I. Dünya Savaşı kadar geçen dönem içerisinde ve savaş sırasında bağımsızlık için birçok isyan ve terör hareketleri tertipediler. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti tarafından, 27 Mayıs 1915'te "Tehcir Kanunu" adı ile bilinen geçici sevk ve iskân kanunu çıkarılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti devleti döneminde ise Ermeniler, bu uygulamalarla ilgili olarak tazminat ve toprak talebinde bulunmuşlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte birbiri ardına bağımsızlıklarını kazanan Cumhuriyetler ile kurulmuş olan ilişkiler Türk Orta Asya dış politikası ekseninde yeni bir sürecin başlangıcını göstermektedir. Bu ekseninde özellikle Kafkasya ile Orta Asya bölgeleri farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmuş olup kültürel, etnik ve tarihi bağlardan dolayı çok farklı düzeyde bir önem gösterilmiş ve Ermenistan da dâhil olmak üzere Sovyet Cumhuriyetlerinin tamamı hiçbir bir ayırım gözetilmeksizin 16 Aralık 1991 tarihinde diplomatik olarak tanınmıştır. Türkiye, Orta Asya bölgesi ile ilgili olarak ortaya koyduğu aktif dış politikasının arzu edilen sonuçları vermemesi üzerine, özellikle daha önce ikinci derece de önem attığı Kafkaslar ve Hazar Bölgesine yönelik diplomasiye işlevsellik kazandırmıştır. Bu bağlamda Ermenistan ile Zürih Protokolleri yapılması suretiyle Soykırım iddiaları ve Toprak Taleplerinin çözüm bulması istenmiştir. İki ülke arasındaki sorunun esas noktaları olarak ifade edebileceğimiz "Soykırım iddiaları, Karabağ Sorunu ve Sınırların Tanınması" konularında tarafların buldukları noktalardan taviz vermedikleri görülmüştür. Bu nedenle Türk Dış Politikasında son dönemin en önemli hamlelerinden biri olan "Zürih Protokollerinin" ölü doğmuş bir çocuk olmanın ötesine geçmesini engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Türk Dış Politikası, Kafkasya, Protokol

ABSTRACT

The Ottoman Empire started to weaken due to the negative effects of the nationalism movement spread by the French Revolution. In this context, Armenians organized many rebellion and terrorist movements for independence during the period until World War I and during the war. For this reason, on 27 May 1915, the temporary dispatch and settlement law, known as the "Deportation Law", was enacted by the Ottoman Government. During the state of the Republic of Turkey, the Armenians to demand land and compensation in connection with this application. The relations with the Republics, which gained their independence one after another with the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics, marks the beginning of a new process in the Turkish Central Asian foreign policy axis. In this axis, especially the Caucasus and Central Asia regions were subjected to a different evaluation, and a very different level of importance was given due to cultural, ethnic and historical ties, and all Soviet Republics, including Armenia, were recognized diplomatically on 16 December 1991, without any discrimination. Turkey, Central Asian region revealed that active foreign policy regarding Upon give the desired results, especially the functionality previously earned a second degree in diplomacy for the importance attributed to the Caucasus and the Caspian region. In this context, Genocide claims and Land Demands were requested to be resolved by making Brussels Protocols with Armenia. It was observed that the parties did not make concessions on the points of "Genocide allegations, Karabakh problem and the recognition of borders", which we can express as the main points of the problem between the two countries. For this reason, it has prevented "Brussels Protocols", one of the most important moves of the last period in Turkish Foreign Policy, from going beyond being a still born child.

Keywords: Ottoman, Turkish Foreign Policy, Caucasus, Protocol

1. GİRİŞ: OSMANLI DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

Osmanlı İmparatorluğunun üzerinde uzandığı geniş ve üç kıtaya yayılmış toprakları sahip jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla uzun yıllar boyunca Avrupa'nın güçlü sömürgeci devletlerinin ilgisini çekmiştir. İmparatorluk çok uluslu siyasi yapılanmasına karşın, kendi tebaası içerisinde bulunan uluslara karşı göstermiş olduğu hoşgörülü yaklaşımı sayesinde 600 yıla yakın bir süre bu yapısını hiç bir sorun yaşamadan muhafaza edebilmiştir. 1789 Fransız İhtilalinin yaydığı milliyetçilik akımının çok uluslu imparatorluklar üzerindeki olumsuz etkileri ve Sanayi Devrimi sonucunda Avrupalı devletler karşısında dünyadaki güç dengesini değiştiren teknolojik gelişmelere ayak uyduramayan İmparatorluk zayıflamaya

başlamıştır. İşte tam böyle bir siyasi ortamda başta Rusya, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletleri, özellikle son dönem itibari ile “Hasta Adam” olarak nitelendirdikleri imparatorluğun mirasından kendilerine pay koparmak istemişler ve İmparatorluğu içten yıkma planını uygulamaya koymaya başlamışlardır. Avrupa ülkeleri bu planlarını gerçekleştirebilmek için öncelikle Anadolu yaşayan azınlıklar üzerindeki etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede Avrupa ülkelerinin en fazla kullandığı azınlık grubu ise Osmanlı topraklarında yaşayan ve kendilerine dinsel yakınlığı bulunan Ermeniler olmuştur.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bir taraftan güçlü bir merkezi yönetim yapısı kurmaya çalışırken, eşanlı olarak çok geniş bir dini özgürlük ve cemaatsel özerkliğe dayanmakta olan bir sistem kurmuştur. Kurulmuş olan sistemin içeriği çoğulcu ve etnik ve dinsel farklılıklara karşı anlayış gösterme ve Adem-i Merkeziyetçi bir anlayışa dayalı olarak düzenlenmiş olup, coğrafi açıdan taşraya, kurumsal bakımdan da dini cemaatlere kadar uzanmakta ve bu bağlamda yerel unsurlar arasında bir denge oluşturulmaktaydı (Bilgiç, 2006: 77). Sözü ettiğimiz bu sistemi kısaca "Millet Sistemi" denilmekte ve bu sistem sayesinde Osmanlı çok çeşitli bir mozaiki andıran demografik yapıyı yaklaşık 600 yıl devam ettirebilmiştir. Ermeni Sorununun ortaya çıkışına birden bire gerçekleşen bir olaydan ziyade Amerikalı Misyonerler, Ruslar ve İngilizler tarafından dini, kültürel alanda teşkilatlanma ve milli duyguların ortaya çıkarılması, milli toparlanma aşamalarını içeren bir süreç ya da proje olarak bakılabilir (Şehirli, 2006: 254). Bu meselenin Osmanlı'nın bir iç meselesi iken uluslararası boyuta taşınması 1877-1878 Osmanlı Rus savaşında Osmanlı'nın yenilmesi ve savaş sonrasında imzalanan Ayestafanos ve Berlin Antlaşmaları ile gerçekleşmiştir. 1878 de imzalanan Ayestafanos Antlaşmasınının 16. maddesi “Doğu Anadolu’da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılışı” nı şart koşmaktaydı (Şehirli, 2006: 255). Berlin Antlaşmasınının 61. maddesine göre ise Osmanlı Doğu Anadolu da reform yapmayı, yapılan reformların ise yerinde denetlenebileceğini kabul ve taahhüt ediyorlardı (Öztürk, 2009: 22). O dönemde padişah olan II. Abdülhamit büyük devletlerin yaptığı bu oyunun farkında idi ve Berlin Antlaşmasınının uygulanmasını Devletin geleceği açısından mahsurlu görüyordu. II. Abdülhamit’in uyguladığı politikalar sonucunda reformların uygulanmasından Avrupa istediği sonuçları elde edememiştir (Selvi, 2006: 7).

Ermeniler bu yıllardan başlayarak I. Dünya Savaşına kadar geçen sürede amaçlarına ulaşmak için, yani özerklik devamında ise tam bağımsızlık için çalışmalar yapmaya başladılar. Bu amaçla birçok isyan ve terör hareketleri tertiplerler. Bu hareketlerden bazıları şunlardır; Erzurum Ayaklanması (1890), Kumkapı Mitingi (1890), Kayseri, Yozgat Olayları (1892), Merzifon, Diyarbakır Olayları (1894), I. Sason Ayaklanması (1894), Zeytun Ayaklanması (1895), Van Ayaklanması (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), II. Sason Ayaklanması (1904), II. Abdülhamit’e suikast (1905), Adana Ayaklanmaları (1909) , Zeytun Ayaklanmaları (1915). Şehirli'nin bahsettiği isimleri ve gerçekleşme zamanlarından zikrettiğimiz bu ayaklanmaların gerçekleştirilmesi için ciddi bir dış destek silah ve cephaneye ihtiyaç olduğu hususu dikkatlerden kaçmamalıdır (Şehirli, 2006: 260).

I. Dünya Savaşı sırasında ise Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin ve Ermeni Kilise'nin çabaları sonucunda hiç beklemediği yoğunlukta Ermeni isyan ve saldırıları ile karşılaştı. Ermeni kiliseleri ve okulları Ermeni İsyancıların karargâhı ve cephanelikleri olmuştu. Ermeni Patrikhanesi bütün varlığı ile komitacı barındıran bir mekâna dönüşmüştü. Öğretmenler ve vilayetlerdeki Piskoposlar eğitimci ve din adamı kisvesi altında gittikleri yerlerde mevkii ve durumlarından istifade ederek Hınçak ve Taşnak çetelerinin hesabına çalışmışlardır (Göktepe&Kızılkaya, 2006: 289). Bu ortamda Osmanlı Hükümeti bazı tedbirler almak zorunda kalmış ve alınan tüm bu önlemlerin dışında Osmanlı Hükümeti tarafından, 27 Mayıs 1915'te "Tehcir Kanunu" adı ile bilinen orijinal adı ile "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete karşı gelenleri için Cihet-i askeriyece itihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-ı muvakkat" olarak belirtilen 4 maddelik geçici sevk ve iskân kanunu yani bilinen adıyla “Tehcir Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanunun maddeleri şu şekildedir;

1. “Vakt-i seferde ordu, kolordu, fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından her hangi bir surette evamir-i hükümete ve müdaafa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse der-akab kuvva-yı askeriyye ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasında imha etmeye me’zun ve mecburdurlar.”

2. “Ordu, müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriyyeye mebni veya casusluk ve hıyanetleri hissettikleri kura ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemien diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.”

3. “İş bu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.”

4. “İş bu kanunun mer’iyyet-i ahkâmına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur” (Ökse, 1985: 274-275).

Tehcir kararı ile ilgili yapılan idari ve kanuni düzenlemeler incelendiğinde Osmanlı Bürokratlarının Sevk süresince Ermenilerin her türlü ihtiyaçları karşılanmasını sağladığını, güvenlikleri için alınması gereken tüm tedbirler alınmasını, göç güzergâhı üzerindeki tüm konaklama noktalarında yiyecek depolanmasını sağlamışlardır. Hükümet tarafından ilgili vilayetlere tahsisatlar gönderilirken, yabancı diplomatlar ve misyonerler de hükümetin bilgisi dâhilinde göçmenlere yardımlarda bulunmuşlardır. (Babacan, 2014: 139). Tehcir olayı ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir konuda alınan kararın tüm Ermenilere uygulanmamış olmasıdır. Katolik ve Protestan olanlar, mebus aileleri, Osmanlı ordusunda görev yapan subay ve sıhhiye sınıfında hizmet edenler ve bunların aileleri ile konsolosluklarda ve Osmanlı Bankasında çalışan Ermeniler, Reji idaresi ve Duyunu umumiye’deki memurlar devlete sadakatleri çerçevesinde tehcir kapsamı dışında tutulmuşlardır. Ayrıca hasta, sakat ve yaşlılar, yetim çocuklar ve dul kadınlar sevke tabi tutulmamışlardır. Bu tür kişiler köylerde ve yetimhaneler de etkin bir şekilde koruma altına alınmış ve ihtiyaçları devlet tarafından göçmenler için tahsis edilen ödenekten karşılanmıştır (Ulu, 2009: 38).

Dünya Savaşı döneminde Osmanlı’nın Almanya yanında savaşa girmesi ise Ermeni cemaatini zor durumda bırakmıştı. Ermeniler hamileri olarak görmeye başladıkları Ruslara karşı savaşa ihtimalinden dolayı tedirginlerdi. Kafkasya’daki Rus ordusunun içerisinde büyük miktarda Rusya Ermeni’si bulunması durumu daha da tatsız kılıyordu. Buna rağmen Ermeni Patrikliği Osmanlı devletine sadık olduklarını beyan ettiler ve askerlik çağındaki Ermenilerin büyük bir kısmı askeri görev çağrısına cevap verdi (Lewy, 2011: 149). Fakat buna rağmen savaş sırasında ihanet etmeyi seçtiler ve birçok cephede Osmanlı’yı arkadan vurarak veya itilaf devletleri ile beraber çarpışarak, ihanet ettiler (Lewy, 2011: 174-177). Savaş bitimini müteakip 1919 yılında düzenlenen Paris Barış konferansından sonra, Ermeniler, itilaf devletlerinin Osmanlı’ya karşı kazandıklarını iddia ettikleri zaferde oynamış oldukları büyük rolden gururla bahsetmekteydiler (Lewy, 2011: 179). Yüzyıllar boyunca uyum halinde ve kendilerine büyük çıkarlar sağlayarak birlikte yaşadıkları Türklere karşı, savaşta tüm güçleri ile Ruslara yardım etmenin meyvelerini almanın zamanı gelmişti (De Maleville, 2003: 102). Ermeniler Lozan Konferansına katılmak ve temsilcileri için Fransa ve İngiltere dışişleri bakanlarına başvuruda bulunmuşlar fakat bu istekleri reddedilmiştir (Ulu, 2009: 51) Ermeni Komitecilerin Lozan barış görüşmelerinde istediklerini elde edememeleri ve beklediklerini bulamamaları sonucu strateji değiştirmişlerdir. Kurtuluş savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulmasını müteakip Ermeni Komiteleri yapmış oldukları faaliyetleri çok sessiz bir şekilde devam etmişler ve özellikle Avrupa ülkeleri ve Amerika’da teşkilatlanıp, Türkiye karşıtı propaganda sürecini yürütmüşlerdir (Hüseyinov, 2004: 96). Sovyetlerin Eçmiyazin kilisesini kullanarak kendi etki alanındaki Ermenileri kontrol etmeyi düşünmesi gibi ABD’de Antilyas ve Sis Katoligosluğunu Batıda yaşayan Ermenileri kontrolleri altında tutmak amacıyla kullanmışlardır. Türkiye-ABD ilişkilerinin iyi olduğu dönemde ABD’nin kontrolündeki bu Ermeniler Türkiye karşıtı söylem geliştirmemiş olup, Kıbrıs konusunun gündeme geldiği 1965’li yıllara kadar bu durum aynı şekilde devam etmiştir. ABD’nin Kıbrıs konusu ile beraber ortaya çıkan tavır değişikliği Ermenilerin Türkiye aleyhine çalışmaya başlamalarına yol açmıştır (Arslan vd., 2012: 117-118). 1973’lü yıllardan itibaren ise “Ermeni Sorunu” tekrar gündemin esas konularından biri olmuştur. Bu bağlamda Ermeniler temel stratejileri olan soykırıma uğramış oldukları tezini Batılı ülkelere kabul ettirmeye çalışmak ve o ülkelerin baskı kurması ile Osmanlı’nın devamı olarak görmüş oldukları Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin soykırımı tanımalarını sağlamak, akabinde ise toprak ve tazminat talebinde bulunmayı hedeflemişlerdir. Ancak, bu süreçte ileri sürmüş oldukları tezleri Batılı ülkelere çok rahat bir şekilde kabul ettiremeyeceklerini anlayan Ermeniler, 1970’li yıllardan itibaren “korkutma ve sindirme aracı” olarak kullandıkları terör eylemlerine tekrar başvurmuşlardır. Bu çerçevede bu yıllardan itibaren Ermeniler tarafından, organize bir şekilde dış ülkelerdeki Türk büyükelçilikleri ve konsolosluklarına karşı terör saldırıları başlatılmıştır. Gerçekleştirmiş oldukları bu terör eylemleriyle Batılı ülkelerin gündeminde olmayı başarmış olan Ermeni terör yapılanmaları 1980’lerin sonlarına doğru yeni bir strateji değişikliğine gitmiş, bu dönemden itibaren özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu da eylem yapmaya başlayan PKK terör örgütü ile beraber hareket etmişlerdir. Bunun yanında, Ermeni Terör Örgütleri bu dönemden itibaren merkezi otoritesi zayıflayan

Sovyetler Birliği'ne yönelmişler ve onların desteğini alarak Azerbaycan'a karşı bir saldırı politikası yürütmeye başlamışlardır (Hüseyinov, 2004: 96). Hüseyinov' aktardığı şekliyle

“18 Kasım 1987 tarihinde, Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan'ın Fransa'nın L'Humanite gazetesine verdiği demeçte Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi gerektiğini ifade etmesi bu desteğe verilebilecek örneklerdendir. Bu sıralarda Azerbaycan Sovyet yönetiminden kurtulmak için bağımsızlık mücadelesi veriyordu. Böyle bir durum karşısında Sovyetler Birliği'nin gizli servisi-KGB, Azerbaycan'ın bu mücadelesini kırmak için Ermenileri kullanma kararı almıştır. Önce Bakü'de Ermeni komiteciler tarafından birkaç Ermeni öldürülmüş ve bundan Azeriler sorumlu tutularak karışıklık çıkartılmıştır. Bunu takiben Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki Ermeniler birçok Azeri'yi katletmiş bölgede izinsiz kazılar yapmaya başlamışlardır. Olaylar karşısında sabrı tükenen Azeri'ler yürüyüşler düzenleyerek Sovyet yönetiminden katliam ve başıbozukluğun durdurulmasını talep etmişlerdir. Azerbaycan üzerinde acımasız planlar yapan Sovyet yönetimi ise bunları durdurmak yerine 19 Ocak 1990 gecesi daha feci bir olayı gerçekleştirmiştir. Hazar denizinden savaş gemileriyle Bakü'ye zırhlı birlikler çıkaran Rus yönetimi, havadan indirilen özel timlerin de desteği ile hiçbir uyarıda bulunmadan 'Lenin' meydanında çadırlar kurarak direnişlerini sürdüren silahsız insanlara saldırmıştır.” (Hüseyinov, 2004: 104).

Azerbaycan tarihinde “Kanlı Ocak” olarak isimlendirilen olayda yüzlerce sayıda Azeri Türkü tankların altında ezilerek ve gelişigüzel bir şekilde ateş edilmesi sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Sovyet yönetimi tarafından Azerilere karşı gerçekleştirilen bu düşmanca tavırdan güç alan Ermenistan 1991 yılının Ocak ayından başlayarak Azerbaycan'a karşı kötü emelli politikalarını uygulamaya başlamış ve terörist bir devlet gibi hareket ederek, Ermenistan'daki konuşlu bulunan Rus Kolordusuyla beraber Azerbaycan topraklarına karşı saldırıya başlamıştır. İleri düzeyde modern silah teknolojisi ile donatılmış Rus-Ermeni askerleri karşısında henüz bağımsızlığını elde etmiş olan Azerbaycan, bu saldırılara karşı duramamış toprak işgalleri ve soykırım süreçleri yaşanmıştır.

“30 Ekim- 3 Aralık 1991'de Hocavend, 26 Şubat 1992'de Hocalı, 8 Mayıs 1992'de Şuşa, 15-18 Mayıs 1992'de Laçın, 31 Mart- 2 Nisan 1993'de Kelbecer, 23 Ağustos 1993'de Cebrayıl ve Ağdam, 30 Ağustos 1993'de Gubadlı, yine Ağustos 1993 de Fuzuli ve 20-23 Ekim 1993'de Zengilan illeri Ermenistan birlikleri tarafından işgal edilmiştir. İşgal edilen bu bölgelerde Ermeniler binlerce masum insanı çocuk, ihtiyar demeden katletmişlerdir. Hala Ermenistan'ın işgali altında olan bu bölgeler Azerbaycan topraklarının %20'sini oluşturmaktadır ve hala bu bölgelerden göçe zorlanmış 1.200.000 insan çadır kentlerde ve vagon evlerde dayanılmaz şartlarda hayat mücadelesi vermektedirler.”

Ermenistan yönetimi her ne kadar söz konusu sorunun Azerbaycan devleti ve sözde Dağlık Karabağ yönetiminin iç sorunları olduğunu ifade etse de bu konu ile ilgili olarak BM Güvenlik Konseyinin almış olduğu kararlarda meselenin Azerbaycan ve Ermenistan devletleri arasında olduğunun vurgulanmış olması, bir kısım uluslararası belge ve devletlerin bu konu ile ilgili yapmış oldukları açıklamalarda Ermenistan'ın işgalci bir devlet statüsünde olduğunun net bir şekilde belirtilmiş olması, bazı dönemlerde Ermeni yetkililerinin işgal ve Azerbaycan topraklarında asker bulundurdıklarına dair yapmış oldukları beyanlar, Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından bir saldırganlığa maruz kaldığını, buradan hareketle Ermenistan'ın Birleşmiş Milletler anlaşmasının 2/4 maddesini ihlal etmiş olduğunu göstermektedir (Hüseyinov, 2004: 105).

2. PROTOKOLLER SONRASI TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

İki kutuplu dünya düzenini ortaya çıkaran Soğuk Savaş'ın bitmesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) ortadan kalkması sonucu bağımsızlığını elde eden Cumhuriyetler ile kurulmaya çalışılan diplomatik ilişkiler Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik dış politikasında yeni bir süreci ifade etmektedir. Yeni aktivizm tanımlanan bu süreç, soğuk savaş sonrasında yeniden kurulan dünya düzeni bağlamında Türkiye'nin nasıl bir siyasi pozisyon alacağı konusu ile de bağlantılı bir konudur. Soğuk Savaşın bitmesine yakın dönemlerde kendi ulusal güvenliğine dönük herhangi bir dış tehdit olmadığı sürece kendi bölgesindeki uluslararası ihtilaflardan genellikle uzak durmayı seçen, temkinli ve uluslararası güç dengelerini dikkate alan bir dış politika yürüten Türkiye, iki kutuplu dünya düzenin yıkılmasından sonra önceki döneme göre çok daha proaktif bir dış politika uygulamıştır. Bu eksenle özellikle Kafkasya ile Orta Asya bölgeleri farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmuş olup kültürel, etnik ve

tarihi bağlardan dolayı çok farklı düzeyde bir önem gösterilmiş ve Ermenistan da dâhil olmak üzere Sovyet Cumhuriyetlerinin tamamı hiçbir bir ayırım gözetilmeksizin 16 Aralık 1991 tarihinde diplomatik olarak tanınmıştır. Diğer taraftan Türk dış politikasında gerçekleşen bu yeni değişikliğin ABD ve Avrupa Birliği ile ilişkiler en önde gelmek üzere Batılı kurumlara yönelik bir yönünün olduğu unutulmamalıdır (Görgülü, 2008: 3). Orta Asya ve Kafkaslar bölgesinde yaşanmakta olan derin dönüşüm süreçlerinde proaktif olmak isteyen Türkiye, ilk olarak çok uzun bir dönem Sovyet egemenliğinde kalan “*Türki Cumhuriyetler*” ile ileri boyutta diplomatik ilişkiler kurmak ve kendisi için burada etki alanı oluşturmak amacıyla bölge ülkelerine dönük bir diplomasi süreci ortaya koymuştur. Ancak etnik köken eksenli romantik ve duygusal bir bağlamda gerçekleştirilmeye başlayan bu süreç, Türkiye’nin söz konusu bu bölgeyi çok iyi tanımaması ve yeni kurulan bu devletlerin mevcut ihtiyaçlarına çözüm olabilecek kaynaklar açısından yeterli olmamasından dolayı öngörülen oranda başarılı olamamıştır. Bağımsız oldukları dönemde ciddi bir derecede yoksul durumda bulunan söz konusu ülkeler, gerek Rusya devletinin etkisinden kurtulmak, gerek se uluslararası sisteme entegre olmak maksadıyla, Türkiye’den maddi yardım beklentisinde olmuşlardır. Ancak de facto olarak gerçekleşen duruma hazırlıksız bir şekilde yakalanan Türkiye, istenen maddi desteği veremediği gibi, kendisi için belirlediği ‘*ağabey pozisyonu*’ Rusya’nın etki alanından çıkmaya çalışan bu devletlerce kabul görmemiştir. Bu nedenle Sovyetler’in yeni dağılmış olduğu ve yerine kurulan Rusya Federasyonu’nun bölge üzerindeki etkinliğinin henüz artmaya başlamadığı bu süreçte, Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya bölgesine nüfuz etmeyi başaramamıştır. Görgülü’ ye göre, Türkiye en başta herhangi bir coğrafik ve etnik kaynaklı ayrıma gitmeden eski Sovyet coğrafyası üzerinde etkin bir dış politika uygulamaya çalışmış, fakat Orta Asya üzerindeki aktif olarak yürütmüş olduğu dış politika faaliyetlerinin amaçlanan sonuçları vermemesi üzerine, Hazar Denizi ve Kafkasya bölgesi üzerinde aktif bir dış politika yapma çalışmalarına hız vermiştir. Öncelikle bölge üzerinde yer alan miktar ve kalite olarak çok önemli petrol ve doğalgaz rezervlerinin olması ve Türkiye’nin bu bölge ile Avrupa arasında transit geçiş imkânı verebilecek bir coğrafi pozisyona sahip olmasından hareketle enerji sevkiyatı konusunda oluşturduğu politikalar söz konusu olmuştur. Bu politikaların bazılarının olumlu sonuç verdiği görülmektedir. Örnek olarak 1994 yılı içerisinde temeli atılmış olan ve 2006 yılı içinde faaliyete geçen “*Bakü-Tiflis-Ceyhan*” boru hattı projesi gibi çok önemli bir enerji nakil projesinin hayata geçtiğini görmekteyiz. Bu çerçevede Azerbaycan’ın, Rusya pazarı haricinde çok önemli bir ihracat fırsatı yakaladığını ve Avrupa’ya çok daha kısa mesafeden ve kısa bir süre içerisinde sevkiyat yapabilecek duruma gelerek ekonomisine ekstra katkı sağlamıştır. Bölgede Azerbaycan dışında Batıyla hızlı bir şekilde entegrasyon gayreti içerisinde olan Gürcistan da aynı proje kapsamında ekonomik olarak bir parça daha güçlenmiş ve Rusya’nın üzerindeki baskısını azaltarak yavaş yavaş daha istikrarlı bir ekonomik ve siyasi yapıya kavuşmuştur. Bu gelişmeler çerçevesinde bölgede en dezavantajlı pozisyonda olan devlet hiç şüphesiz Azerbaycan Karabağ ihtilafını yaşayan ve bu yüzden yalnız kalan Ermenistan olmaktadır. Türkiye, eski Sovyet Cumhuriyetlerini tanıdığı andan itibaren Ermenistan’ın bağımsızlığını da 16 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır. Ancak bu tanımayı takip eden yıllar boyunca her iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulamamıştır. Bu nedenle Ortak kara sınırının ekonomik ve ticari ilişkilere kapalı olarak kaldığı ifade edilebilir. Kafkasya bölgesine çok ayrı bir önem verme yönünde aktif bir şekilde dış politika izleyen Türkiye’nin, bölge üzerinde izolasyona tabi tuttuğu ve diplomatik ilişki kurmadığı bir ülke bulunması her iki ülke ve özellikle Ermenistan tarafı için çok büyük olumsuzluk taşımaktadır. Ermenistan bağımsızlığının tanındığı dönemden itibaren geçen sürede sivil toplum kuruluşları ve resmi kanallar üzerinden ilişkilerin düzeltilmesi konusunda çok ciddi bir çaba sarfedilmiş olsa bile şimdiye kadar çok somut bir aşama kat edilememiştir. Avrupa Birliği ile ekonomik entegrasyonu sağlamak için tam tam üyelik hedefleyen kendi jeopolitiği çerçevesinde komşu bölgeler üzerinde aktif bir dış politika yürüten Türkiye’nin yanı başında olan bir devlet ile uzun yıllara dayanan mevcut sorunlar nedeniyle diplomatik ilişki kurmadığı görülmektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusu her iki ülke açısından sadece bir dış politika konusu olmaktan ziyade bir iç politika konusu haline dönüşmüştür. Her iki ülkenin de bu iç politika sınırlamalarından dolayı anlaşmazlıkların çözümüne dönük açılımlar yapma konusunda çekingen davranmaları bu sorunu bir kısır döngü haline getirmiştir (Görgülü, 2008: 4). Bu düşünce ile Türkiye iki taraf arasındaki güven ortamını biraz daha ileri seviyeye çıkarmak için zaman zaman bazı eylemler yapmaktadır. 2005 yılının nisan ayında o dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Ermenistan’ın devlet başkanı Robert Koçaryan’a bir mektup göndermiş, Türk ve Ermeni tarihçiler ve bağımsız uzmanlardan oluşturulacak bir “Ortak Tarih Komisyonu”nun her iki ülkenin ve üçüncü ülkelerin arşivlerinde konuyu araştırarak, elde ettikleri bulguları uluslararası kamuoyuna açıklamaları çağrısında bulunmuştur.

Tüm bu koşullar altında 31 ağustos 2009 tarihinde İsviçre'nin arabulucu olmasıyla yürütülen Türkiye-Ermenistan arasındaki görüşmelerde belli bir ilerleme sağlanmış ve taraflar arasında protokoller paraf edilmişti. İki adet protokol imzalanmıştı. İlk protokol "Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" olarak adlandırılan protokoldü ve iki ülke arasındaki sınırların karşılıklı bir şekilde tanınmasını öngörmekteydi ve bu protokol metninde, "iki ülke ortak sınırın açılması hususunda aldıkları kararı vurgular" denilmekteydi. Ayrıca ülkelerin karşılıklılık esası çerçevesinde diplomatik temsilcilikler açma kararı da bu protokol içerisinde yer almıştı (Ültanır, 2010).

Türkiye ve Ermenistan tarafından imzalanan protokollerden ilki "Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" isimli protokoldür. Diplomatik İlişkilerin Kurulması ile ilgili bu Protokol metninin içeriğine baktığımızda; "Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması Protokolü içeriğinde belirtildiği şekliyle, Her iki halkın faydasına olacak şekilde iyi komşuluk ilişkileri kurmayı ve ekonomik, siyasi, kültürel ve öngörülemez diğer alanlarda ikili ilişkiler ortaya koymayı arzulayarak, Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı bağlamında ortaya konulan yükümlülüklerle atıfta bulunarak, Her iki ülke gerek İkili gerekse uluslararası ilişkilerinde; eşitlik, egemenlik ve diğer ülkelerin işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygı çerçevesinde hareket edecekler ve bu ilkelere karşılıklı olarak saygı göstermeyi sağlama yönündeki taahhütlerini teyit ederek, Her iki ülke aralarında güven ve itimat ortamı oluşturulmayı ve bunun muhafaza etmeyi, içinde buldukları bölge içerisinde barış, güvenlik ve istikrarın güçlenmesine katkıda bulunmayı, güç kullanmaktan veya güç kullanma tehdidinden imtina etme konusunda kararlı olmayı, anlaşmazlıkların barışçı bir şekilde çözümünü teşvik etmeyi ve insan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasının önemini akılda tutarak, İki ülke aralarındaki ortak sınırın uluslararası hukuk kapsamında aralarında yapılan antlaşmalarda tarif edildiği şekli ile karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek, Ortak sınırın tekrar faaliyete geçmesi hususunda almış oldukları kararı vurgulayarak, İyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde herhangi bir olumsuz siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yineleyerek, Hangi neden ile olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek, Ortak çıkarlar ve iyi niyet zemininde, barış, karşılıklı anlayış ve uyum hedefleri doğrultusunda ilişkileri için yeni bir model geliştirme ve istikamet belirleme iradelerini teyit ederek, 1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi uyarınca bu protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması hususunda anlaşmışlardır. Bu protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir. 10 Ekim 2009 günü Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır" şeklinde ifade edilen düzenlemeler içermektedir (www.mfa.gov.tr, 2009).

Taraflar arasında imzalanan ikinci protokol ise "İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol" isimli protokoldür. Bu protokol metninin içeriğine baktığımızda;

"Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında, aynı gün imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması Protokolü rehberliğinde, İkili ilişkilerini karşılıklı çıkarlara saygı ve güven temelinde geliştirme hedeflerini göz önünde bulundurarak, İkili ilişkilerini iki ülkenin ortak çıkarları temelinde, siyasi, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik, kültürel ve diğer alanlarda geliştirmeye ve ilerletmeye kararlı olarak, Uluslararası ve bölgesel örgütlerde işbirliğinin, iki ülke arasında özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik İşbirliği Konseyi ve KEİ kapsamında geliştirilmesine destek vererek, İki devletin, bölgede demokratik ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması, bölgesel istikrar ve güvenin artırılması için işbirliği yapmak yönündeki ortak amaçlarını dikkate alarak, Bölgesel ve uluslararası uyumsuzluk ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerini tekrarlayarak, Terörizm, sınır aşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi bölgeye ve dünya güvenliği ve istikrarına yönelik ortak güvenlik tehditleri konusunda uluslararası toplumun eylemlerini güçlü şekilde desteklemeye hazır olduklarını yeniden vurgulayarak, Bu Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması hususunda anlaşmışlardır." şeklinde ifade edilen düzenlemeler içermektedir (www.mfa.gov.tr, 2009).

Bu protokoller kapsamında ayrıca; “her iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi, İki halk arasında karşılıklı güven tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulması, İki ülke arasında mevcut ulaştırma, iletişim, enerji altyapısı ve şebekelerinden en iyi şekilde istifade edilmesi ve bu yönde tedbirler alınması, İki ülke arasında işbirliğini güçlendirmek amacıyla ikili hukuki çerçevenin geliştirilmesi, İlgili kurumlar arasında ilişkilerin desteklenmesi ve uzman ve öğrenci değişimini teşvik etmek yoluyla bilim ve eğitim alanlarında işbirliği yapılması ve iki tarafa ait kültürel mirasın korunması ve ortak kültürel projelerin başlatılması amacıyla harekete geçilmesi, İki ülkenin vatandaşlarına gerekli yardımı ve korumayı sağlayabilmek için 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine dair Viyana Sözleşmesi uyarınca konsolosluk alanında işbirliği tesis edilmesi, İki ülke arasında ticaret, turizm ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla somut tedbirler alınması, Çevre konularına ilişkin diyalog kurulması ve işbirliğinin güçlendirilmesi, hususlarında anlaşmışlardır”. Bunun yanında “Protokol’ün 2. işlem paragrafında ifade edilen yükümlülüklerin hızlı bir şekilde uygulanmasını teminen, ayrı alt komisyonları da kapsayan Hükümetlerarası bir ikili Komisyon’un kurulması hususunda anlaşmışlardır. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere işbu Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra iki Dışişleri Bakanı başkanlığında bir çalışma grubu oluşturulacaktır. Bu çalışma kuralları, işbu Protokol’ün yürürlüğe girmesini izleyen 3 ay içerisinde Bakanlar seviyesinde onaylanacaktır. Hükümetlerarası komisyon anılan çalışma kurallarının kabul edilmesinin hemen ardından ilk toplantısını gerçekleştirecektir. Alt komisyonlar, bu andan itibaren en geç 1 ay içerisinde çalışmalarına başlayacak ve görevlerini tamamlayana dek ara vermeden çalışacaklardır. Uygun olması halinde alt-komisyonlara uluslararası uzmanlar da katılacaktır.” denilmek sureti ile ilişkilerin geliştirilmesi ile ilgili tarafların üzerinde anlaşıkları detaylar verilmiştir.” (www.mfa.gov.tr, 2009). Söz konusu Protokol’ün yürürlüğe girmesi için ise “Bu protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.” denilmiştir. Protokol ile beraber taraflar ayrıca protokolün nasıl bir şekilde uygulanacağına ilişkin ve her iki tarafında üzerinde mutabık kaldıkları hususları belirten bir zaman zaman çizelgesi ve protokole ilişkin bazı teknik unsurlara ilişkin bir ek çizelge üzerinde de anlaşmışlardır (www.mfa.gov.tr, 2009).

“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol” olarak adlandırılan ikinci protokol ise, her iki ülke arasındaki ortak sınırın protokolün yürürlüğe girdiği andan itibaren iki aylık bir süre içerisinde açılacağı konusunu düzenlemektedir, karşılıklı olarak her iki ülkenin atacağı adımlar ayrıntılı bir şekilde takvime bağlanmaktaydı. İkinci olarak parafe edilen bu protokole göre protokolün yürürlüğe girmesinden sonra “iki ay içinde ortak sınırın açılacağı, yaklaşık dört ay kadar sonra aralarında uluslararası uzmanların da katılacağı; Siyasi İstişare Alt Komisyonu, Ulaştırma-İletişim ve Enerji Altyapı ve Şebekeleri Alt Komisyonu, Hukuk Konularına İlişkin Alt Komisyon, Bilim ve Eğitim Alt Komisyonu, Ticaret-Turizm ve Ekonomik İşbirliği Alt Komisyonu, Çevre Sorunlarına İlişkin Alt Komisyon, Tarihsel Boyuta İlişkin Alt Komisyonu kurulması” öngörülmekteydi. Türkiye’nin uzun bir zamandan beri önermiş olduğu, “haksız soykırım” iddiasını araştırarak Tarih Komisyonu, alt komisyonlar arasında ancak kendisine bir yer bulabilmişti (Ültanır, 2010: 1).

Tablo1: İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol ile ilgili zaman çizelgesi (www.mfa.gov.tr, 2009).

Taraflarca Atılacak adımlar	Zamanlama
1. Sınırın açılması	Yürürlüğe girmesinden itibaren iki ay içinde,
2.Hükümetlerarası çalışma şartlarını belirleyecek bir çalışma grubunun oluşması	Yürürlüğe girmesini müteakip 2 ay sonra,
3.Hükümetlerarası çalışma şekillerine ait şartların Dışişleri Bakanlıkları düzeyinde onaylanması	Yürürlüğe girmesini müteakip 3 aylık bir süre içerisinde,
4.Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısı	Komisyonun ve ona bağlı alt komisyonlarının çalışma usullerinin Bakanlıklar seviyesinde onaylanmasını müteakip,
5. Alt komisyonların çalışmaya başlaması	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısını müteakip 1 ay sonra

Protokollerin içeriğinde yer alan konu başlıklarına bakılacak olduğunda; iki ülke arasında gerçekleştirmeyi amaçladıkları ilişkileri karşılıklılık esasına uygun olarak ve her iki ülkenin çıkarlarına saygı ve güven temelinde geliştirilmesine çalışılmak ve bu çıkarları ekonomik, siyasi, enerji, bilimsel, kültürel, teknik, ulaştırma ve protokolde öngörülemeyen diğer alanlarda geliştirmeye dönük çalışmaları başlatılmak olarak ifade edebiliriz. Ayrıca her iki ülke arasında bölgesel ve uluslararası işbirliği ve dayanışma kültürünün oturtulması, bölge üzerinde barış ve huzurun tesis edilebilmesi için sürdürülebilir ve demokratik koşullarda devam ettirilebilen gelişme imkânlarının sağlanması çalışmalarını yapmak, gerek bölge içerisinde gerekse uluslararası düzeyde ortaya çıkan uyuşmazlıkların uluslararası hukuk kapsamında barışçıl yollarla çözümlenmek için karşılıklı çalışmaları yapmak, terör ve uluslararası organize suçlar ile uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi güvenlik tehditleri konusunda uluslararası toplumun eylemlerini desteklemeye hazır olmak konularında da mutabık kalınmıştır. Son olarak protokolün yürürlüğe girmesini takip eden iki ay içerisinde ülkeler arasındaki ortak sınırın açılması konusunda anlaşılmıştır. Bunların dışında tarihsel süreç içerisinde ülkeler arasında devam eden kronik hale gelmiş soykırım iddiaları gibi konularda Türk, Ermeni ve İsviçre temsilcilerinin yer aldığı tarihsel sorunları inceleyen bir alt komite kurulması kararlaştırılmıştır. Protokoller ile ilgili olarak Ermenistan için en önemli olan anlaşma konusu sınırların açılması olarak ifade edilebilir. Bunun ana nedeni her ne kadar Ermenistan'ın Türkiye dışında Gürcistan ve İran ile de sınırı bulursa dahi İran sınırının coğrafi olarak olumsuz koşullar ortaya çıkaran dağlık yapıda olması ve Gürcistan sınırının ise aralarındaki istikrarsız dış politika ve uluslararası ilişkiler süreci nedeniyle çok fazla risk taşıdığı için en uygun olan ticaret güzergâhı Türkiye sınır hattı olarak görülmektedir (Helvalı, 2014: 1)

Her iki ülke arasında parafe edilen protokoller, Obama'nın ABD'de Başkan olması ile Rusya'nın Gürcistan topraklarına yönelik olarak 2008 yılında yapmış olduğu operasyon ekseninde ortaya çıkan Kafkaslardaki yeni jeopolitik durum sonucunda sıkışan Ermenistan ile Türkiye'nin ortak bir noktaya gelmeye başladıklarını göstermektedir. Türkiye ilişkilerin geliştirilmesi şart koştuğu hususlardan en başta gelenlerinden olan iki ülke arasındaki sınır hattının tanınması, uluslararası alanda Türkiye'ye karşı yürütülen negatif yönlü karşıt politikalarından vazgeçilmesi ve Ermeni soykırımı iddialarına karşı ortak tarih komisyonu kurulması gibi konularda anlaşılması karşılığında Ermenistan ile dondurulmuş olan diplomatik ilişkilerin yeniden tesisi ile iki ülke arasında bulunan Alican sınır kapısının yeniden açılmasını kabul etmektedir (Aydın, 2009: 2). Genel olarak bakıldığında parafe edilen Protokol metinleri her iki ülkenin öncelikleri bağlamında bir uzlaşma sağlamış gözükmektedir. Ermenistan açısından bakıldığında her iki ülke arasındaki ortak sınırın açılması en önemli mesele olarak bilinmektedir. Türkiye açısından bakıldığında ise ilk olarak Ermenistan tarafından mevcut sınırın tanınması ve soykırım iddialarını inceleyecek ortak bir tarih komisyonunun kurulması öncelikli meseleler olarak söylenebilir. Protokoller tüm bu anlaşmazlık konularında çözüm içermesine rağmen her iki ülkede siyaseti ve kamuoyunda çok şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Ermenistan kamuoyunda ortak bir tarih komisyonu kurulmasına karşı çıkanlar soykırımın tartışmaya bile açılmasına karşıt pozisyonadılar. Ayrıca, diplomatik ilişkilerin kurulması ile ilgili protokolde "*uluslararası hukukta ilgili antlaşmalar uyarınca mevcut sınırın tanınmasına*" ilişkin hüküm çerçevesinde protokole karşı çıkan Ermenilere göre bu hükmün kabul edilmesi 1921 yılında imzalanan Kars anlaşmasının dolaylı olarak tanınması anlamına gelmektedir. Türkiye kamuoyunda ise anlaşmaya karşı çıkanlar kişiler söz konusu bu maddeler üzerinde durmaktadırlar. Bu maddelerden hareketle bazı kişilerin Kars Anlaşmasının madde içerisinde geçmesinin çok kritik bir hata olduğunu ve Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki sürdürmüş olduğu gözetim (droit de regard) hakkından vazgeçmesi sonucunu doğurabileceğini, ortak tarih komisyonunun kurulmasının ise soykırım konusunda pazarlık durumunu gündeme getireceğini ifade etmektedirler (Eralp, 2010: 1). Protokol kapsamında çözüme kavuşturulmaya çalışılan ve her iki ülke kamuoyları tarafından "milli" meselelere dönüştürülen bu konular, Dışişleri Bakanı Davutoğlu tarafından açıklanan bu protokollerin uygulamaya sokulma usulünde de kendisini göstermektedir. Bu bağlamda Protokoller yapan hükümetler İsviçre'de üzerinde anlaşmış oldukları metinlere karşı kamuoyundan gelebilecek kamuoyu tepkisinden çok fazla tedirgin oldukları açık bir şekilde görülmektedir. Bu nedenle metinlerin imzalanması için karşılıklı olarak taraflara kendi içlerinde altı haftalık bir istişare süresi verilmiştir (Aydın, 2009: 2).

Protokoller konusunda özellikle Ermenistan ile olan anlaşmazlıklarına istinaden Azerbaycan'ın verdiği tepkiye değinecek olursak, Bakü yönetimi, bu açılıma tepki olarak Bakü şehrinde Şehitlik Meydanı'nda bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kullanılan camiyi restorasyon etme gereğini öne sürerek kapatmıştır. Bu dönemde İlham Aliyev'in, Rusya'ya gitmesi ve Devlet Başkanı Dimitri Medvedev ile yaptığı görüşmede, Rusya'nın Türkiye toprakları üzerinden geçmesi planlanan Nabucco projesine alternatif olması için hazırlamayı düşündüğü yeni bir enerji iletim hattına destek vereceğini açıklaması Türkiye'de

çok büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Azerbaycan parlamentosundan kadın milletvekillerinden oluşan bir heyet Türkiye'ye gelmiş ve Çankaya Köşkü'nde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile görüşmüşlerdir. Heyet, Türkiye'nin Ermeni açılımı ile ilgili olarak MHP ve CHP siyasi partileri ile görüşmeler yaptığını görmekteyiz. Bu konu ile ilgili televizyon kanallarına yapmış oldukları açıklamalarda Türkiye'nin bu konudaki yaklaşımını eleştiren bir tutum takınmışlardır (Ergun, 2010: 1). Azerbaycan'ın protokoller kapsamında Türkiye'ye göstermiş olduğu tepki son derece fazlaydı ki BTC'den sonra Azerbaycan açısından son derece önemli olan Nabucco anlaşması ile ilgili Türkiye'deki imza törenine İlham Aliyev İngiltere'de BP yetkilileriyle randevusu nedeniyle katılmayacağını bildirmiştir (Aydın, 2009: 4). Ayrıca bunun dışında İlham Aliyev'in, Obama'nın aynı yılın Nisan ayında Türkiye ziyaretine denk getirilen İstanbul'daki Medeniyetler İttifakı toplantısına davetli olmasına rağmen gelmedi ve protokollere yönelik tepkisini net bir şekilde ortaya koydu (Ergun, 2010: 1). Bakü şehrinde "Azerbaycan diplomasisinin 90. yılı" kutlamaları nedeniyle yapılmış olan bir toplantıda Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı temsilcisinin toplantıya katılan Türk heyetinin yüzüne karşı üç defa ayrı ayrı "dostlarının Azerbaycan'ı garanti görmemelerini, müttefiklerinin Azerbaycan'la ilişkilerinde dikkatli olması gerektiğini ve dış politikada sadece kendi ulusal çıkarlarını takip ederek, denge politikası izleyeceklerini" vurguladı (Aydın, 2009: 4).

3. TÜRKİYE'DE PROTOKOLLERİN YOL AÇTIĞI SİYASİ TARTIŞMALAR

Protokollerin paraflandığı hususunun deklere edilmesiyle birlikte Anadolu toprakları üzerinde hak iddia eden, soykırım yalanını üzerinden bu emellerine ulaşmak için uluslararası alanda kamuoyu oluşturmaya çalışan Ermenistan siyasî olarak karışmıştır, Türkiye'de ise protokoller konusu siyasal alanda yepyeni bir çatışma çıkarmıştır. CHP'nin Genel Başkanı ve ana muhalefet partisi lideri Baykal, hükümetin protokollerin TBMM'ye onay için geleceği söylemi için, "Türkiye ile Ermenistan arasında öngörülen protokollerin TBMM'ye sunulacak olmasının lütf değil Anayasa'ya göre zorunluluk" olduğunu vurguluyor, "Başbakan 13 Mayıs'ta 'Dağlık Karabağ işgali sona ermedikçe Ermeni sınırını açmayız' dedi. Ama şimdi iki protokolle sınırı açmayı kabul ediyoruz. Ermenistan ise işgal ettiği topraklardan çekileceğine dair hiçbir beyanda bulunmuyor" demek suretiyle protokole olan tepkilerini ortaya koymaktaydı. Ermenistan Lideri Sarkisyan ise, "Karabağ sorununda halkın onaylamadığı bir çözüme varılması olanaksız" diyordu. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Uluslararası İlişkiler Dairesi Başkanı Memedov, "Ankara Yukarı Karabağ ile ilgili sorunun çözümünde ilerleme kaydedilmediği sürece sınırın açılmayacağını bildirmiştir. Önemli olan Türkiye sözüne sadık kalsın" şeklinde mesaj veriyordu. MHP Genel Başkanı Bahçeli gelişmeyi, "Hukuk dışı Ermeni taleplerine boyun eğildi. Ak Parti hükümetinin lekeli dış politika siciline bir utanç vesilesi olarak geçmiştir" diye karşılıyor, ayrıca beklediği sonucu, "TBMM'nin protokolleri değiştirme yetkisi bulunmamaktadır. Ya aynen kabul ya da reddedilecektir. Başbakanın sadık ve sessiz noteri haline gelen AK Parti milletvekillerinin oylarıyla bu protokoller onaylanacaktır" diyordu. Dışişleri Bakanı Davutoğlu, kendisi ile görüşmeyi kabul etmeyen MHP'nin dışında parti başkanlarının tamamını bilgilendirmiş ve yaptığı bu ziyaretlerde, "Protokollerin 13 Ekim'de imzalanacağını, Ancak Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmediği sürece TBMM'den onay çıkmayacağını" söylemiştir (Ültanır, 2010: 1).

BBP Genel Başkanı Topçu ile yapılan bir röportajda kendisine yöneltilen "birbiri ardına gelen bu açılımlar sürecinde gerçekleşen Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkileri normalleştirmek amacıyla imzaladığı Türkiye-Ermenistan protokolü hakkında düşünceleriniz nedir?" sorusuna Topçu; "Biz Büyük Birlik Partisi olarak bu protokolün imzalandığı dönemde ve sonrasında Türkiye ve Ermenistan ilişkileri ile Türkiye – Azerbaycan ilişkileri bağlamında önemli ve tarihsel bir yol ayrımına girdiğimizi yüksek sesle dillendirdik. Ermeni tarafının 'sözde soykırım' ile ilgili savdukları tezlerden asla vazgeçmeyecekleri hususu Türkiye içerisinde ve yabancı ülkelerde yaşayan Ermeniler tarafından sürekli bir şekilde ifade edilirken, hükümetin bu konuyu nasıl çözeceği tam bir muammadır" şeklinde cevap veriyordu (Topçu, 2009: 1).

Protokoller sonrasında Azerbaycan ve Türkiye'de bir kısım sivil toplum örgütleri harekete geçtiler ve imza kampanyası başlattılar. Bu konu ile ilgili Azerbaycan'da yayınlanan "Adalet Gazetesi" tarafından yayınlanan bir yazıda şöyle deniliyor; "Türkiye- Ermenistan sınırlarının açılmasını önlemek amacıyla oldukça etkili önlemler hayata geçirildi. Bakü'nün resmi itirazı ile beraber, Azerbaycan ve Türk camiasının buna yok demesi Ankara'yı geri adım atmaya zorladı. İtirazlar yine devam ediyor. Bu kez internet kullanıcıları ortaya keskin tavır koyup. Artık Türkiye'de sınırların açılmasını protesto etmek amacıyla internette yapılan imza toplama kampanyası başlattılar." Bu hususta Azerbaycan ANS Basın Ajansı kampanyanın organizatörlerinden biri olan ve Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlı Asif Gurbanov'dan bilgi istedi. O'na göre, "www.turkiye-ermenistan-kapilar-acilmasin.org" sitesinde yapılan imza toplama

kampanyasına katılanların hepsi ile ilgili dün Türkiye'nin başkenti Ankara'da Türk Ocakları Merkezi'nin ofisinde basın konferansı yaptı. Kongreye bildirisinde, imza toplama kampanyası Türkiye'ye karşı atılmış adım değildir, bu, Türkiye ve Azerbaycan'ın menfaatlerini korumak için yapılan bir kampanya olduğu vurgulanmıştır. İnternette yapılan imza toplama kampanyalarında 23 binden fazla imza toplanmış olup, binden fazla kişinin ise imzaları henüz kayda alınmamıştır. Toplanan imzaların isimlerle beraber kopyası çıkarılıp. Dosya kitap halinde bugün Türkiye Cumhurbaşkanı, Bakanlar kuruluna, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Dışişleri bakanlığına sunulacaktır. Türk Ocakları'nın Genel Sekreteri, Orhan Kavuncu bir açıklama yaparak bu konuda Azerbaycan'ın yanında olduğunu söyledi. Basın toplantısında Türkiye'nin eski Bakanı Mehmet Ali Şahin de katıldı. Açıklamalardan hemen sonra Türk Ocakları Merkezi'nin gençlik örgütü kendi sitelerinde <http://www.turkocagi.org.tr>- sınırların açılmasına protesto olarak imza toplama kampanyası başlatma kararı aldıklarını bildirdiler (Adalet, 2009).

Protokollerin imzalanmasından sonraki dönemde 2010 yılının mayıs ayında Başbakan Tayyip Erdoğan Bakü'de Aliyev ile Azerbaycan ile meydana gelen gergin durum ile ilgili görüşmüştür Erdoğan, konuşmasında Azerbaycan Parlamentosu'nda her iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasını isteyen bir takım kişilerin olduğunu ifade etmiş ve *"Bu çevrelerin oyunlarına gelinmemesini"* istemiştir, Sonuç olarak Türkiye'nin, protokoller konusunda Dağlık Karabağ bölgesinde ki Ermeni işgali sona ermeden hiçbir surette Ermeni sınırının açılmayacağına dair ifadeler kullanmıştır (Ergun, 2010: 2). Türkiye'nin Protokollerin TBMM tarafından onaylanması için Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki dağlık Karabağ sorununun çözülmesi koşulu öne sürülmesi Ermenistan'ın ciddi bir şekilde tepkisine yol açmıştır. Minsk Grubunun üç eş başkanı olan ABD, Rusya ve Fransa Protokollerin TBMM tarafından onaylanmasının bir şarta bağlanması konusunu dile getirerek Türkiye'nin yaklaşımını eleştirmişlerdir. Kültür Üniversitesi Küresel Eğilimler Merkezinin Ermenistan'ın başkenti Erivan'a yaptıkları ziyaretinde Ermeni yetkililer Türk heyetine protokol görüşmeleri sırasında Azeri-Ermeni ihtilafı konusunun hiçbir şekilde gündeme gelmediğini dile getirmişlerdir. Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ise aynı konuda denilenin aksine protokolle ilgili görüşmelerde bu konunun da gündeme geldiğini fakat onay aşamasının bu şarta bağlanmadığını dile getirmektedirler. Bu konu ile ilgili olarak bir belirsizlik durumu söz konusudur. Görüşmelere başkanlık yapan İsviçre tarafı bu konuda sessiz kalmayı tercih etmiştir. Bu durumda ortaya üç olasılık çıkmaktadır: ilk durum, Türk tarafı görüşmeler sırasında konuyu dile getirmiş, fakat onay aşamasını bu şarta bağlamamış olabilir. İkinci olarak Türk tarafı Ermenilerin iddia ettiği gibi Azeri ihtilafı konusunu gündeme getirmemiş olabilir. Üçüncü olarak Minsk grubu eş başkanları Türkiye'ye bu ihtilafın çözüleceği konusunda güvence vermiş olabilirler (Eralp, 2010: 2).

4. PROTOKOLLER CAN ÇEKİŞİYOR

Protokolün TBMM'de onayı konusunda Türkiye'de çıkan tartışmalara ek olarak, Türk Dışişleri, Ermenistan'da Anayasa Mahkemesi tarafından Protokollerin Ermenistan Anayasasına uygun olmadığı konusunda aldığı karar nedeniyle Protokollere gölge düşürmüş olduğu dile getirmiştir. Mahkemenin kararında Protokolde düzenlenen hükümlerinin Ermeni Anayasasının gerek giriş kısmına ve gerekse Bağımsızlık Bildirgelerinin 11'inci paragrafına ters düştüğünü ve buradan hareketle hiçbir şekilde uygulanamayacağını belirtilmektedir. Başka bir deyişle Ermenistan, soykırım iddialarının uluslararası platformda tanınması çabalarından asla vazgeçmeyecektir ve Protokol kapsamında kurulması ortak tarih alt komisyonunun soykırım iddialarından vazgeçileceği şeklinde değerlendirilemeyeceği hususu ifade edilmektedir. Ermenistan Devlet Başkan Sarkisyan'ın uluslararası bir medya kuruluşuna yapmış olduğu açıklamalarda *"tarih komisyonunun soykırımı tartışmayacağı; soykırımın sonuçlarını ele alacağını"* söylemesi çok önemlidir. Protokolün bu konu ile düzenlemesi *"tarihi belgelerin ve arşivlerin ilmi ve tarafsız bir biçimde incelenmesi de dâhil iki ülke halkı arasında ortak güveni sağlamaya yönelik bir diyalogdan"* bahsetmektedir. Bu çerçevede, Sarkisyan'ın konu ile ilgili yapmış olduğu açıklamaların protokol metnine tam olarak uymadığı görülmektedir (Eralp, 2010: 3).

Protokollerin Türkiye'de TBMM'de onay sürecinin beklemede olması Ermenistan'ı da meclislerinde Hükümete Protokollere atılan imzayı geri çekme hakkı veren bir kanun çıkarılmıştır. Sonraki süreçte Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan, Protokollerin askıya alınmış olduğunu ve Türkiye'de TBMM'nin onay işlemini gerçekleştirmeden Ermenistan'ın protokoller konusunda hiçbir çalışma yapmayacağını açıklamıştır. Dolayısıyla Ermenistan kendi açısında yaptıkları bu düzenlemeler ile protokoller konusunda durumu kendi adına Türkiye ile eşitlemiş olduğunu düşünmüştür (Eralp, 2010: 3). New York'taki Birleşmiş Milletler toplantılarında Ermenistan devlet başkanı Serj Sarkisyan protokolleri iptal edeceğini açıklamıştı. Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbandyan ise, Yunanistan'a düzenlemiş olduğu ziyarette Türkiye ile

Zürih kentinde 2009 yılında imzalanan ancak parlamentoların onayına sunulmayan Zürich Protokolleri' ni iptal etmeye hazırlandığını ifade etmiş ve “*Bu belgeler sonsuza kadar rehin kalmaz*” demiştir (TÜRKSAM, 2017).

Protokolün rafa kalkmasından sonraki dönemde, Ermeni sorununun barışçıl yollarla çözümlenmesi için başta Avrupa Birliği, ABD ve uluslararası kuruluşlar tarafından birçok projeye destek verilmiş ve projelerin uygulanması konusunda belli bir mesafe alınmıştır. 2010-2013 dönemi içerisinde Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında Türkiye’de çok önemli sosyal ve kültürel adımlar atıldığını ve projeler gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Bu faaliyetlere kısaca bakıldığında “*Anadolu Kültür Vakfı’nın koordinatörlüğünde Alman Yetişkin Eğitimi Birliği Uluslararası İşbirliği Enstitüsü (dvv international), Hazaraşen Etnografya Çalışmaları Merkezi ve Alman Dışişleri Bakanlığının*” desteklemiş olduğu ‘*Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları*’ isimli bir proje yapılmıştır. Söz konusu bu çalışmaların ana gayesi her iki ülke arasındaki sorunların giderilerek normalleşme sürecine katkı sağlamak amacıyla sözlü tarih düzeyinde açık bir diyalog süreci başlatılması olarak ifade edilebilir. Bunun dışında “*Ani Diyalog*” adı altında toplanmış olan gerek Ermeni gerekse Türk sivil toplum örgütlerinin gerçekleştirmiş oldukları projeler bu çerçevede söylenebilir. Kafkasya Enstitüsü ile Heinrich Böll Vakfı’nın Güney Kafkasya ve Türkiye ofislerinin 14-17 Ekim 2010 tarihinde Erivan’da düzenlemiş oldukları bu toplantıya her iki ülkeden 100’e yakın STK katılmıştır. Türkiye’den katılan STK’lar arasında “*Toplum Gönüllüleri Vakfı, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği, Anadolu Kültür, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV)*” bulunmaktadır (Bozkuş, 2013: 41-42). Türkiye-Ermenistan ilişkileri ile ilgili olarak 2009 yılında gerçekleşen Türkiye’nin TRT üzerinden “*Doğu Ermenice radyo yayını*” yapılması bir başka proje olarak söylenebilir. Türkiye’de özellikle 2010-2013 yılları süresince “*Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümleri*” çok önemli birer aşama olarak ifade edilebilir. Türkiye’de daha önceki dönemde devlet üniversiteleri arasında Ankara Üniversitesi’nde Ermeni Dili ve Edebiyatı eğitimi söz konusu iken şu anki mevcut durumda gerek devlet üniversitelerinde gerekse vakıf üniversitelerinde “*Doğu ve Batı Ermenice*” dillerinin öğrenilmesine dönük programların açıldığı ve eğitimlerin yapıldığı görülmektedir. 2010 yılında İstanbul’daki Ermeni cemaatinin isteği doğrultusunda ilk kez Türkiye’deki Ermeni okullarında kullanılmak üzere “*Ermenice*” hazırlanmış ders kitapları devlet tarafından ücretsiz bir şekilde dağıtılmıştır. Daha önceki dönemde “*ders kitapları çoğunlukla fotokopi şeklinde temin edilirken, alınan söz konusu kararlar hazırlanan kitapların Ermeniceye tercüme edilerek yayınlanması ve dağıtılmasının Ermeni cemaati tarafından memnuniyetle karşılandığı hatta diaspora Ermenilerinin bu konuya basında geniş yer verdiği gözlenmiştir. Bunun yanında Azınlıklara ait bazı vakıf mallarının iadesi yönündeki çalışmalar uluslararası basında Türkiye’nin demokratikleşme yolunda attığı önemli adımlardan biri olarak değerlendirilmiş ve Türk basınında da geniş yankı bulmuştur*”. Türkiye-Ermenistan arasında sosyo-kültürel açıdan kültürel açıdan bazı adımlar söz konudur. Bu adımlarda ilki 2009 yılı içerisinde Van ili sınırları içerisinde bulunan Akdamar kilisesi ibadete açılmış ve 2010 yılı içerisinde Ermenistan’dan gelen din adamlarının da katıldığı bir ayin yapılmıştır. 2011 ve 2012 yıllarında ise Diyarbakır’da bulunan “*Surp Giragos Ermeni Kilisesinin*” ve İstanbul’da bulunan “*Vortvots Vorodman Kilisesinin Patrik Mesrob II Kültür Merkezi*” adıyla, açıldığını görüyoruz. Türk basınında çok geniş yer verilen bu adımların her iki ülke arasındaki ilişkilerinin normalleşme sürecine girmesi ile ilgili Türkiye’nin atmış olduğu önemli projeler olarak söylenebilir (Bozkuş, 2013: 43-44). Bunun yanında sivil toplum tarafından yapılan konser vb. faaliyetler uzun vadede iki ülke arasındaki mevcut sorunun çözülmesi açısından bir iyimserlik havası oluşturmaktadır.

5. SONUÇ

Tarihsel olarak bakıldığında kökenleri Şark Sorunu’na kadar giden ve günümüzde bu konu ile ilgilenenler tarafından Ermeni sorunu olarak adlandırılan 1915 Tehciri ve akabinde gelişen istenmeyen olaylar, hem Türk tarafı hem de Ermeni kesiminden bakıldığında iki ülke arasında birçok sorunun yaşanmasına ve ülkeler arasındaki varolan anlaşmazlıklar konusunda ilerleme imkânı vermemektedir. Bu bağlamda bir değerlendirme yapıldığında açık bir şekilde Sovyetler Birliğinin dağılması, başta Rusya’nın kendisi olmak üzere birçok ülkeye çözülmesi zor sorunlar getirmiştir. İşte tam bu noktada Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Yukarı Karabağ sorunu ve Ermenistan’ın soykırım iddiası ve yine 1915 olayları bağlamında Kars ve Gümrü anlaşmalarının Ermenistan tarafından tanınmaması Türk Dış Politikasında son dönemin en önemli hamlelerinden biri olan “Zürih Protokollerinin” ölü doğmuş bir çocuk olmanın ötesine geçmesini engellemiştir. İki ülke arasında ki bu sorunlar ülkeler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemenin yanında Kafkasya’daki enerji kaynaklarının başta Avrupa Birliği ve ABD olmak üzere diğer ülkelere ulaştırılmasını

engellemiştir. Bu bağlamda Türk-Ermeni ilişkilerini şekillendiren sorunlar AB, ABD, Rusya gibi ülkelerin dış politikaları açısından önem taşıdığı gibi, Türkiye'nin de bu ülkelerle ve uluslararası kuruluşlarla olan ilişkilerini de etkilemektedir. İşte tam bu nokta da yukarıda bahsettiğimiz meseleler Türkiye ve Ermenistan değil Türkiye'nin ve Ermenistan'ın üçüncü ülkeler ile olan ilişkilerinde de belirleyici etkenlerden biri olmuştur.

Bu, her iki ülke için olumsuzluk arzeden durumun ortadan kalkması için iki ülkenin de yıllardır süregelen iddialarından vazgeçmesi öncelikli halledilmesi gereken en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Yakın bir zamanda, iki ülke arasındaki meselenin temel noktaları olan “Soykırım iddiaları, Karabağ Sorunu ve Sınırların Tanınması” konularında tarafların buldukları noktalardan taviz vereceklerini düşünmek çok iyi niyetli bir beklenti olabilir. Türkiye, bu konudaki dış politika yaklaşımının hilafına olarak soykırım iddiasını tanıma noktasına gelmeyeceği gibi, Ermenistan'ın da soykırım ile ilgili uzun yıllardır savunduğu iddialarından vazgeçmesi beklenmemektedir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu ile ilgili olarak ta Ermenistan, Türkiye'nin bu sorunun dışında kalmasını veya tarafsız yaklaşmasını beklemektedir. Karabağ sorununun başlangıcından bu yana Azerbaycan'ın yanında yer alan Türkiye'nin böyle çok farklı bir politika değişikliğine gitmesini beklemek en azından bu şartlarda hayalcilik olabilir. Çünkü Azerbaycan Türkiye için sadece etnik temelde yakınlığın olduğu bir ülke olmanın dışında bölgedeki zengin enerji yatakları bağlamında kaybedilmemesi gereken bir partnerdir. Sorunların çözümü için her iki tarafında farklı yaklaşım ve politikalar geliştirmesi gerektiği aşikârdır. Aksi takdirde mevcut durumun gelecek yüzyıla taşınması hiçte uzak bir ihtimal olarak durmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adalet gazetesi. (2014). <http://www.adalet.az/01/11/2014>. Erişim Tarihi: 14.11.2014
- Arslan, A., Bal, H.& Demirhan, H. (2012). *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*. İstanbul: İdil Yayıncılık
- Aydın, M. (2009). *Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan Anlaşmanın Neresinde*, TEPAV Politika Notu
- Babacan, H. (2014), *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Bilgiç, V. K. (2006). *Osmanlı Devletinde Azınlıklar*. Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri içerisinde. (Edt. İ. Bal, M. Çufalı). İstanbul: Lalezar Kitapevi. s.75-90
- Bozkuş, Y. D. (2013). Son Dönem İç ve Dış Politika Gelişmeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 39. s.39-52
- Eralp, Y. (2010). *Şeytan Üçgeni: Türkiye Azerbaycan ve Ermenistan*. <https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/05/10/seytan.ucgeni.turkiye.azerbaycan.ve.ermenistan/575580.0/index.html>. Erişim Tarihi: 31/05/2020
- Ergun, U. (2009). *Bir Millet Ayrılıyor*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bir-millet-ayriliyor-12720855>, Erişim Tarihi: 31/05/2020
- Göktepe, C.& Kızılkaya O. (2006.). *Ermenilerde Klise-Milliyetçilik İlişkisi ve Tehcir Kanunu*. Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri içerisinde (Edt. İ. Bal, M. Çufalı). İstanbul: Lalezar Kitapevi. s.281-295
- Görgülü, A. (2008). *Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*. İstanbul: Tesev Yayınları
- Helvalı, N. (2014). *2009 Yılında İmzalanan Ermeni-Türk Protokolleri ve Bu Protokollere Olan Diaspora Etkisi*, www.tuicakademi.org/index.php/turk-dis-politikasi, 20/03/2020
- Hüseyinov, S. (2004). *Tarihte Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorunu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Laçiner, S. (2013). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara: Usak Yayınları
- Lewy, G. (2011). *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*. İstanbul: Timaş Yayınları
- Maleville, D. G.. (2003). *1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları
- Mustafa Öztürk, M. (2009). *Belgelerle 1915 Ermeni Meselesi*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınevi

- Ökse, N. (1985). *Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulamaları*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, Ankara
- Selvi, H. (2006). *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları
- Şehirli, Y. A. (2006). *Osmanlı Devletinde İhtilalci Ermeni Cemiyetleri ve Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirler*. Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri içerisinde. (Edt. İ. Bal, M. Çufalı). İstanbul: Lalezar Kitapevi. s.253-264
- Topçu, Y. (2009). Ermeni Protokolü üzerine Söyleşiler, www. bbp.org.tr. 12.11.2014
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, 2013 Yılına Girerken Dış Politikamız, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/butce_2013.pdf, 04/11/2014
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi web sitesi: www.mfa.gov.tr, 10 Ekim 2009 tarihli Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokol Metni, Erişim Tarihi: 31/05/2020
- Türksam. (2017). Protokoller Türkiye’de Komisyonda Bekliyor Ermenistan’da İptal Ediliyor. <http://turksam.org/protokoller-turkiye-de-komisyonda-bekliyor-ermenistan-da-iptal-ediliyor> .Erişim Tarihi: 31/05/2020
- Ulu, C. (2009). *Türkiye Cumhuriyetinde Ermeniler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ültanır, M. Ö. (2010). *Türkiye ve Ermenistan Protokolü ve Sonrası*, www. Turksam.org.tr. Erişim Tarihi: 10.11.2014